
Тема 15

РОЗВИТОК ШКОЛИ Й ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ НА БУКОВИНІ

Еволюція українського шкільництва й педагогічної думки Буковини протікала в загальнонаціональному руслі історії України й належить до цінних надбань виховної культури українського народу. Тим більше, що на цій предковичній території з давніх часів жили українські племена, переважно тиверці та уличі. Українці є автохтонами Буковини, які осіли тут на століття давніше від румунів.

У IX—XI ст. Буковина входила до складу Київської Русі, у XII—XIII ст. — Галицько-Волинської держави. Із середини XIV ст. перебувала у складі Молдови, яка на початку XVI ст. потрапила під владу Туреччини. В 1775—1918 рр. Буковиною володіла цісарська Австрія. Після її розпаду в 1918 р. на Буковині було проголошено українську владу. Такі провідні віхи її історичного шляху до 1918 р., що знайшли своє відображення у всіх сферах життя буковинців, у тому числі й у педагогічній галузі.

Прив'язаність української землі над Дністром, Прутом, Серетом і Черемошем до Києва глибоко позначилася на педагогічних поглядах та виховних традиціях буковинців і відобразилась у їхніх народних піснях, думках та приказках. Завдяки цьому українська національна свідомість не втратилася впродовж дов-

гих століть під час різних окупацій. Вона відновлюється в часи українського національного відродження XIX і XX ст.

У київську добу Буковина не становила окремої політичної чи адміністративної одиниці, тому її педагогічний прогрес іде в руслі історії педагогіки княжої України.

Безпосереднє сусідство Галицько-Волинської держави із Центральною Європою пройняло педагогічну думку Буковини духом європеїзму. Звичайно, розвиток її відбувався на власній українській національній основі. Однак не обходилося без впливу візантійської, романської та германської педагогічних культур.

Шкільництво й освіта на Буковині в молдавський період не зазнавали якихось особливих відхилень. Тут надалі продовжувався педагогічний процес, започаткований ще за Київської Русі, завдяки його фундаментальності й високому рівню, а також тому, що у тодішньому етнічному складі щойно створеної Молдавської держави переважали українці. Українська педагогічна культура трималася в Молдавії цілих три століття. Лише в другій половині XVII ст. її почала витіснити румунська.

Великий вплив на педагогічний розвиток Буковини мали такі культурно-освітні центри, як Київ, Львів, Кам'янець, Унів, Жовква, Бар та ін. Вони якнайактивніше сприяли розвитку в цьому краї українського шкільництва і друкарства. Благородну роль у цій важливій справі відіграли Петро Могила, Лазар Баранович, Захарій Копистенський, Мелетій Смотрицький, Іоаникій Ґалятовський.

Петро Могила послав до Молдавії ченців і кваліфікованих учителів, які створили ряд духовних і світських шкіл, сприяючи вихованню й освіті тутешньої молоді. Праці І. Ґалятовського "Небо нове" й "Ключ розуміння" друкувалися в Молдавії і спричинились до духовного розвитку цього краю.

Проблемами шкільництва на Буковині за молдавського періоду займалася церква. Тому перші школи тут засновувалися і діяли при монастирях у Сучаві, Путні, Радівцях. Сини бояр, які хотіли здобути вищу освіту, їхали до українських шкіл у Києві й Львові чи до Західної Європи (Відень, Париж). Більшість же буковинців залишалися без освіти і були неписьменними.

Після перенесення молдавської столиці з Сучави до Ясс шкільництво на Буковині занепало аж до 1775 р., коли її було прилучено до Австрії. Стан освіти в цей час був на низькому рівні. До приходу австрійської влади на Буковину тут діяли тільки духовні школи (священницькі й дяківські). Серед них ви-

різнялися митрополита в Сучаві й владича в Радівцях. Однією з найкращих була монастирська школа в Путні.

Запанувавши на Буковині, австрійська влада вживає низку заходів для піднесення освіти в цьому краї, відкриваючи школи, але не українські, а здебільшого чужинські. Цим ще раз наочно підтверджується, що коли хочемо на своїй землі дітей вчити в рідній українській національній школі, то мусимо мати власну самостійну Українську державу.

У 1783 р. було засновано латинську й німецьку школи в Чернівцях і Сучаві. Нестачу педагогічних кадрів покривали імпортованими чужинськими вчителями, а відсутність підручників — книжками з Відня німецькою й румунською мовами, і тільки катехізиси — українською.

Почавши з 1785 р., на Буковині засновується низка громадських шкіл, серед яких одні з перших: у Сереті, Чернівцях і Сучаві (1785 р.), у Заставні й Кимполунгу (1786 р.), Раранчу, Кіцмані, Вашківцях і Фратівцях. У цих школах, крім німецької, вчили переважно румунську мову. А тому школи на Буковині від самого початку мали германізаційний і румунізаційний характер, були спрямовані на денаціоналізацію українців на їх рідній буковинській землі.

Адміністративне приєднання цісарем Йосифом II Буковини до Галичини 1 лютого 1787 р., вищі й середні урядові посади в яких обійняли німці й поляки, долучили до буковинського шкільництва ще й прес колонізаційний. Воно потрапило в повну залежність від латинської консисторії у Львові, яка вороже ставилася до освіти місцевого населення рідною мовою. У середніх школах посилювалися германізація й румунізація, а в народних змушували дітей вчитися польською. Вчителів вимагали переходити на латинство. Тих, хто відмовлявся, звільняли з посад. Крім німецької, вчителям дозволялося користуватися тільки румунською та польською мовами.

Українці чим далі, то менше посилали дітей до шкіл чужинських. Натомість засновували приватні школи ("дяківки") з українською мовою навчання, утримувані власним коштом.

Революція 1848 р. в Європі, відома під назвою "Весни народів", активізувала буковинських українців у боротьбі за рідну національну школу. В цьому велику роль відіграв селянський національно-визвольний рух під проводом Лук'яна Кобилиці. Треба зазначити, що українські селяни спочатку, по суті, єдині

репрезентували національні бажання українського народу на Буковині. Водночас із цим селянським рухом “Весна народів” розбудила також буковинську інтелігенцію. Але її просвітницькі виступи в обстоюванні українського шкільництва довгий час мали спорадичний характер.

Справжнього розмаху боротьба за українську національну школу, освіту й виховання на Буковині набула з появою на літературній і педагогічній ниві Ю. Федьковича, Сидора та Григорія Воробкевичів. Саме вони першими відчували гостру потребу просвітньої праці серед українських буковинців і своїми творами, освітньою, виховною і громадською діяльністю відкрили шляхи для національного відродження й розвитку рідної педагогічної культури. Заслуга цих трьох видатних педагогів полягає ще й у тому, що вони своїми талановитими виступами привертали увагу провідних українських діячів з решти українських земель, особливо Наддніпрянщини й Галичини, на Буковину, які, у свою чергу, допомогли буковинцям приступити до розгортання української національної освіти.

“Солов’єм Буковини”, “буковинським Кобзарем” назвали Ю. Федьковича його країни. Він прийшов у педагогіку з Карпат, з Гуцульщини, і вписав у її історію цікаву й оригінальну сторінку, зробивши чималий внесок у піднесення народної освіти.

“Він був великий приятель школи, учителів і народу”, — писав Осип Маковей у монографії про Ю. Федьковича. Для потреб школи письменник написав буквар, співаник, допомагав у виданні “Бібліотеки для молодіжі”.

Життя, просвітницька й педагогічна діяльність **Юрія Федь-**

Ю.А. Федькович

ковича припадає на 40-ві—90-ті роки XIX ст. Він народився 8 серпня 1834 р. в гірському містечку Сторонці-Путилові (тепер Путильський район Чернівецької області) у родині управителя панського маєтку. Сторонячись батька, який з погрозою ставився до простолюду, Юрій всім серцем горнувся до матері, старшого брата Івана та сестри Марії.

Початкову освіту дістав Федькович від брата Дашкевича, пізніше вчився у приватного вчителя, родича дядька Ганицького у с. Киселиці, а в 1846 р. вступив до

Чернівецької нижчої реальної школи з німецькою мовою викладання. Схоластичне навчання, палична дисципліна мало дали майбутньому педагогові, хіба що викликали у нього відразу до тодішніх шкільних порядків, а в майбутньому — бажання боротися за народну освіту. Справжньою його школою стало життя рідного краю. “Моя школа була Черногора”, — писав він пізніше. Природа гуцульської землі вклала в нього все, що мала наймудрішого, найсердечнішого і найщедрішого.

Ю. Федькович був свідком великого селянського руху боротьби проти австрійських колонізаторів, до якої була причетна його мати й активну участь брав його брат Іван як соратник Лук'яна Кобилиці. Тому родина зазнала знущань з боку цісарських можновладців. Про це пізніше Ю. Федькович писав: “Брат мій був дуже буйний. Удався він 1848 року з Кобилицею та й попав у нещастя. Нашу хату зруйнували, наше господарство спустошили, сплюндрували. Неня утекла до зятя, а я пішов світом блукати”. Він слідом за братом виїхав з Буковини в Молдавію, де жив чотири роки, працюючи на різних роботах.

У 1852 р. Ю. Федькович повернувся у Чернівці, але ненадовго. Щоб ізолювати сина від повстанців, батько віддав його до австрійського війська, де той прослужив понад десять років. Вийшовши на пенсію за станом здоров'я, у 1863 р. він переїхав до рідного села і цілком віддався просвітницькій та літературно-громадській роботі. У 1869—1872 рр. працював на посаді інспектора шкіл Вижницького повіту, пізніше (1872—1873 рр.) — редактора львівського видавництва при товаристві “Просвіта”. З 1885 р. і до кінця свого життя — редактор першої української газети “Буковина”. Названий часопис значною мірою був перейнятий педагогічними мотивами: боротьбою за розвиток українського національного шкільництва, проти румунізації українців, темряви, неучтва, забобонів, виявом уваги до збирання золотих розсипів народної педагогіки.

Ю. Федькович помер за редакторським столом 11 січня 1888 р. у м. Чернівцях, де й похований. Епітафією на могилі педагога стали його ж слова з вірша “Співацька добраніч”, присвяченого пам'яті Т. Шевченка:

*Спи ж ти, руський соловію, —
Я за тебе тужу,
А як тутки зазоріє,
Я тебе пробуджу.*

Боротьба за створення української національної школи з рідною мовою навчання була провідною метою педагогічної діяльності Ю. Федьковича. Освіту і рідну школу він вважав “найдорожчим добром народу”. Це підтверджують його статті й виступи на педагогічні теми та інспекторські звіти. Ще в 1868 р. у листі до редакції журналу “Правда” він писав, що йому “блиснула надія наші школи на народнім язичі основати”. Відзначаючи особливу роль рідної школи в житті нації, Ю. Федькович писав:

*Дитина без школи; що рільник без поля,
Що рілля без плуга; що гола стодола.
Дитина без школи — є вівця без околу,
А риба в безводдю, а без цвіту пчолы...*

Ю. Федькович вважав, що жоден чужий пан нам національної школи не побудує, а навпаки, усе робитиме для того, щоб позбавити українців рідної школи й насадити їм школу свою, чужинську.

Ю. Федьковича глибоко хвилювало те, що освіта на Буковині за цісарської Австрії перебувала в занедбаному стані. Першопричиною цього були колоніальний гніт і визиски селян, насадження чужинства. Селянин ухиляється від школи, “щоб тільки його бідну дитину не мучили німці”. Тому й відвідування було вкрай незадовільне. Наприклад, у с. Іспасі на час перевірки 7 липня 1871 р. з числа 186 дітей шкільного віку, які були в селі, лише 48 дітей записані до школи. У школі присутні всього 15 школярів, з яких тільки 5 більш-менш регулярно її відвідує¹. У Вашківцях дітей, зобов’язаних відвідувати школу, — 275, з них лише 59 було внесено в списки, а присутні в школі — тільки два².

У ряді шкіл відвідування зовсім припинилося³. Тому більшість дітей залишалися поза школою, пусто марнуючи час, вправляючись “у киданні камінням, болотом та пилюкою за мирними проходимими людьми”⁴.

Внаслідок педагогічної занедбаності дітей “закладаються основи жалюгідної занедбаності сільського населення”⁵.

¹ Інспекторські звіти Ю. Федьковича // *Федькович Ю.* Статті та матеріали. — Чернівці, 1959. — С. 227.

² Там само. — С. 230.

³ Там само. — С. 231.

⁴ Там само. — С. 232.

⁵ Там само. — С. 234.

Шкільні будинки зовсім не відповідали елементарним вимогам, бо це “не приміщення, а карикатура на будинок. Це — хатина, в середині якої вчитель і діти на протязі кількох годин вдихають пиляку і сморід”¹.

У більшості шкіл не вистачало вчителів, які могли б охопити навчанням усіх дітей віком від 6 до 14 років. Дітям майже повністю не вистачало навчальних посібників, підручників, приладдя, зошитів. І все це залишалося поза увагою офіційної влади. Місцеві й повітові шкільні ради та громадські шкільні інспектори своїх функцій не виконували.

Одну з важливих причин антипатії сільського населення до школи Ю. Федькович вбачав у підручниках, де навчальні предмети викладалися в малодоступній сільським дітям формі. Представлений у них матеріал був більше зрозумілий міським дітям. До того ж ці підручники були написані жаргоном, далеким від народної освіти, їхні автори намагалися затерти найкращі, найблагородніші риси народного характеру, все духовне життя народу, його усну поезію. І це їм вдалося. Цілком зрозуміло, робить висновок письменник, що коли школа буде байдуже ставитись до підручників, їхніх змісту і форми, вона не зможе виконати свого завдання — перенести знання в селянські хати і викликати у селян прихильне ставлення, любов і пошану.

Видатний український педагог закликає будувати рідну школу й національну систему виховання своїм розумом і своїми руками, виявляючи при цьому громадську активність. Він постійно боровся за справді народну українську школу, яка б сприяла піднесенню культурно-освітнього рівня та національної свідомості народу, дбала про плекання історичної пам'яті поколінь та справжнього патріотизму через вивчення рідної мови й україно-буковинства. Цьому сприяли й написані ним художні твори про українських національних героїв Олексу Довбуша, Богдана Хмельницького, Лук'яна Кобилицю, про рідний Буковинський край і Україну (вірші “Україна”, “Гуцулка”, “Слова Ігоря”, балада “Довбуш”, поема “Лук'ян Кобилиця”, драма “Довбуш”).

Письменник прагнув реорганізувати наявну в той час на Буковині відсталу систему освіти відповідно до потреб української нації, вимог передової педагогічної думки. Яскравим свідченням цього шляхетного наміру є його промова на повітовій вчительській кон-

¹ Інспекторські звіти Ю. Федьковича // *Федькович Ю.* Статті та матеріали. — Чернівці, 1959. — С. 231.

ференції у м. Вижниці 30 березня 1871 р., викладений ним новий навчальний план, який передбачав широку гуманітарну і природничу підготовку учнів, національне виховання, а також проект зміни у шкільних книжках етимологічного правопису на фонетичний. Перспективні наміри цього аспекту викладені також у його доповідній записці “Про школу й шкільні підручники”.

Особливу увагу звернув Ю. Федькович на початкову школу, яка закладає фундамент національної освіти й виховання учнів¹. Він радив учителям “більше уваги і часу приділяти каліграфії, яка в тій чи іншій мірі занедбана всюди”, частіше практикувати домашні письмові роботи. Він передбачав, що відповідні зміни у змісті навчання й виховання відбудуться на основі розробки й впровадження нових шкільних програм й українських підручників. Оскільки в тогочасній Буковині не було ще для цього висококваліфікованих педагогів, то за створення цих книг він взявся сам.

“Буквар для господарських діточок на Буковині”, створений Ю. Федьковичем у 1857 р., став знаменною віхою в історії українського букварства. На відміну від усіх попередніх, він написаний українською мовою із застосуванням фонетичного правопису і перейнятий українським національним духом. Після елементарних відомостей про мову та її склад було вміщено прості, зрозумілі для дітей коротенькі оповідання, в яких розповідається про працю вчителя. Педагогічною основою букваря стали народна педагогіка, європеїзм, здобутки педагогічної науки. Він щедро насичений фольклором, розмаїтим дидактичним матеріалом, спрямованим на опанування грамотою й забезпечення розумового і духовного розвитку учнів. На жаль, цей буквар з причини підколоніального становища українського народу залишився ненадрукованим. Безперечно, його потрібно видати тепер як видатну історичну пам’ятку української педагогіки.

Після букваря Ю. Федькович, за його словами, мав намір написати рахубу², відтак географію, історію, економію, правництво. Однак цим благородним намірам так і не судилося збутись.

Ідея народності виховання лягла в основу педагогічних поглядів Ю. Федьковича. А звідси йде його педагогічний оптимізм, віра у творчі народні сили та у щасливе майбутнє України. “Я

¹ Лаврів В.Ю. Федькович про початкову освіту // Педагогіка і методика початкової освіти. — Вип. 8. — К., 1973. — С. 115—118.

² Тобто підручник з арифметики.

наш народ цілим серцем люблю, — писав він, — і душа моя віщує, що його велика доля жде". А у вірші "Що я люблю, в що вірую, на що надіюсь" зазначає:

*Я люблю мою Русь-Україну,
Я вірую в її будучину;
В тій то надії я живу й умру.*

Як продовжувач педагогічних ідей Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка та Марка Вовчка, Ю. Федькович першим на Буковині став писати свої твори українською мовою, він вболівав за "щербату долю гуцулів" і ставав на їх захист. Високо цінував фольклор і народні звичаї як могутні виховні засоби. Сам шанував і збирав ці скарби народної педагогіки, уклавши збірники "Буковинські пісні з голосами", "Колядник руського народа", "Руський женчик", "Найкращі співанки руського народа на Буковині", й молодь закликав до цього. "Шануйте, — писав він, — й не цурайтесь давніх наших звичаїв! Шануйте їх так, як се у других чесних народів ведеться, а буде вам слава, людям честь, по праотцях же Ваших хороша пам'ять".

В усьому народному Ю. Федькович бачив великий виховний сенс, у національному одязі теж. Сам він ходив у простому гуцульському вбранні. Коли староста заборонив йому приходити в ньому на засідання, то Федькович відповів: "Жию між народом, люблю той нарід і народної одежі не покину". За це він здобув велику шану й любов від народу. Односельці виявили йому високу довіру, обравши вйтом.

Виплекані на народній основі, твори Ю. Федьковича набули великої популярності серед народу. Значна частина з них стали народними піснями. А створена ним педагогіка щедро репрезентувала і втілювала в життя дітей та молоді духовність українського народу. В її реалізації провідна роль належала народному вчителю.

Ю. Федькович про вчителя завжди висловлюється особливо поетично. Він, зокрема, зазначав: "Мистецтво розквітає і занепадає завдяки художникам, а школа — завдяки вчителям. Кожна школа залежить від учителя; вона — його духовна фотографія"¹. Поширення освіти серед народу — найсвятіший обов'язок педагога.

¹ Промова Ю. Федьковича на повітовій вчительській конференції 30 березня 1871 р. // Федькович Ю. Статті та матеріали. — Чернівці, 1959. — С. 241.

Будучи інспектором, Федькович невпинно піклувався про зміцнення економічної бази школи, про матеріальну забезпеченість учителя, що одержує таку заробітну плату, “якій би не позаздрив навіть конюх”, про підвищення кваліфікації освітян через курси й наявність шкільних бібліотек, про вироблення педагогічної майстерності й творчості.

Ю. Федькович обстоював, щоб усі школи мали кваліфіковані кадри з відповідною педагогічною освітою. Його непокоїло те, що більшість учителів “навчальні предмети подає у відриві від практичного і життєвого рівня дітей”¹. Письменник закликав учительство “серйозно взятися за піднесення школи, самостійно вдосконалювати свою педагогічну освіту”, бо “педагогічно-дидактична наука, як і взагалі вся сучасна наука, з кожним днем все далі розвивається”, тому слід “втримати себе на рівні сучасної науки, а особливо, на рівні своєї спеціальності”. Він мріяв про нову генерацію педагогів і поважав учителів ерудованих; працюючих, які щиро люблять дітей, дають їм ґрунтовні знання, добре виховання, плекають національну гідність і честь.

Ю. Федькович про дітей висловлював тепло і прихильно, всіляко піклувався про них. Для них він написав низку творів, зокрема казок, що належать до значної і важливої частини педагогічного доробку письменника. Серед них казки, що постали на ґрунті фольклорних матеріалів (“Від чого море солоне”, “Чортівська бочка”, “Голодний чорт”, “Місяці-королі” та ін.), казки літературного походження — переробки творів братів Грімм (“Гологорожечка”, “Золота кісочка”, “Хитрий кравчик”), Г. К. Андерсена (“Підмінче”, “Іголка-угарка претонесенька”) та ін. Всі вони спрямовані на прищеплення людяності й доброти, перейняті українським національним духом, суто буковинським колоритом. У них — застереження від розумових і моральних вад (відсталості, обмеженості, лицемірства, користолюбства), заклик гартувати волю й характер.

Вірш Ю. Федьковича “Дитина” спонукає змалку готуватись до життя твердого, бути сильним, витривалим і відважним:

- Чого ж бо ти плачеш, дитинонько мила?
- А, ненечко-утко: котюга вкусила!
- Коли від котюги такий тобі жах,
- То це ти на світі заплачеш не раз².

¹ Промова Ю. Федьковича на повітовій вчительській конференції 30 березня 1871 р. // Федькович Ю. Статті та матеріали. — Чернівці, 1959. — С. 235.

² Федькович Ю. Поетичні твори, прозові твори, драматичні твори, листи. — К., 1985. — С. 43.

Видатний педагог невпинно дбав про здоров'я дітей, обстоював фізичне виховання, категорично виступав проти тілесних покарань. Його хвилювала нестача їжі й одягу для дітей бідноти. Він закликав виявляти особливе піклування, тепло і ласку в ставленні до сиріт (вірш "Сироти"); виступав проти перевантаження учнів, що загрожує їхньому здоров'ю.

Ю. Федькович вважав за доцільне навчати дітей у школі з семи років, бо "6-річні селянські діти ані фізично, ані психічно не розвинені до тієї міри, щоб успішно могли навчатись"¹ та й справжній успіх праці вчителя приходить за умови тісного зв'язку школи із сім'єю.

Традиційна українська родина у педагогічній системі Ю. Федьковича займає чільне місце. Вона є найвищою вихователькою підростаючих поколінь. Батьківсько-материнську педагогіку нічим і ніким замінити не можна. Тепло домашнього вогнища при доброзичливих стосунках і взаємообов'язках між батьками і дітьми, братами і сестрами, родичами й свояками — найкращий засіб плекання високої духовності й гуманізму, національного духу, характеру, свідомості, психології і патріотизму. В альтернативі військова повинність в австрійській армії і обов'язок перед родиною гору беруть родинні почуття й любов до рідної домівки (вірші "Рекрут", "Святий вечір", "Дезертир", "Ой виїду я з хати", "Співанка", "Трупарня", "Нічліг", "Болить мене голівонька", "Новобранчик" та ін.). Твори письменника про українську родину перейняті глибоким психологізмом і палкою синівською любов'ю до неї, переживаннями за її гірку долю в умовах колоніальної підневільності.

Ю. Федьковича тривожили хиби в домашньому вихованні — потакування в бешкетництві й пустощах, пияцтво батьків і вештання дітей побіля них у корчмах, зневага до батьків, дитячий непослух, лихослів'я. Таке домашнє виховання він називає "недисциплінованим", яким "закладаються основи жалюгідної за небаності сільського населення"².

Тому письменник закликає педагогів повернутись обличчям до родинної педагогіки й поширювати педагогічні знання серед селян, батьків; будити у своїх дітей потяг до знань, любов до школи й повагу до вчителів. Таким чином, цілком справедливим є твердження Осипа Маковея про те, що Юрій Федькович "випе-

¹ Федькович Юрій. Статті та матеріали. — Чернівці, 1959. — С. 235.

² Там само. — С. 234.

реджував своїх сучасників на Буковині на цілі десятки літ". Серед педагогічних кіл він мав чимало прихильників і послідовників.

Цікава доля вчителя Шевченкового часу, який офіційно мав ще й ступінь доктора богослов'я, *Сидора Івановича Воробкевича* (1836—1903). Він народився на Буковині в родині вчителя богослов'я, на десятому році життя вже лишився круглим сиротою. По закінченні семінарії С.І. Воробкевич приймає приходи Давидени, Руську Молдавицю (Південна Буковина), а з 1867 р. отримує посаду вчителя співу в Чернівецьких семінарії і гімназії. По закінченні Віденської консерваторії (1869 р.) стає учителем музики і співу в середніх навчальних закладах, керує народними хорами, а із заснуванням Чернівецького університету (1875 р.) стає його викладачем по класу постановки голосу, хорового співу, диригування. С.І. Воробкевич записав і опублікував сотні українських, румунських і молдавських народних пісень, які почав збирати з 14-річного віку і продовжував усе своє 67-річне життя.

Володимир Олександрович Кобилянський (1895—1919) зі свідоцтвом про складені іспити на помічника народного вчителя поїхав учителювати до сіл Буковини та Галичини. Збереглося мало відомостей про учительську діяльність та й взагалі про коротке життя В.О. Кобилянського, але ті, що впливають з його поетичних творів, свідчать про глибокі патріотичні переконання, про прагнення виховувати молодь на образах Олекси Довбуша і Лук'яна Кобилиці, опришків і гайдамаків — лицарів свободи, до яких він ставився як до національних героїв.

Буковина дала Україні таких відомих педагогів, як С. Смаль-Стоцький, О. Попович, Д. Харов'юк, Є. Ярошинська, І. Бажанський. Розгортанню культурно-освітнього й педагогічного руху серед буковинців сприяли товариства "Руська бесіда", "Просвіта", "Руський баян" та "Руська школа". Останнє видавало однойменний педагогічний журнал, влаштовувало педагогічні курси для вчителів, друкувало шкільні підручники. Завдяки цьому на початку ХХ ст. з усіх українських земель найкраще забезпечена школами була Буковина, бо адміністрація народних шкіл зосередилась у руках українців. По містах, де спочатку діяли виключно німецькі школи, згодом з'явилися й українські.

Задовільно розвивалося й середнє шкільництво, бо в Чернівцях і Кіцмані діяли німецько-українські гімназії, у Вижниці — суто українська, а у Вашківцях — приватна українська. При

хлоп'ячій семінарії в Чернівцях у 1910 р. утворено три рівнорядні відділи — український, німецький і румунський. У 1907 р. товариство “Українська школа” заснувало в Чернівцях приватну вчительську семінарію для дівчат.

У Чернівецькому університеті (заснований у 1875 р.) від самого початку була кафедра української мови і літератури, а на богословському відділі — дві українських кафедри.

Активно діяли на Буковині й бібліотеки — “Бібліотека Молодої України”, “Січ”, “Світова бібліотека”, “Учительська” та ін.¹

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть основні віхи історії українського національного шкільництва на Буковині.
2. Що ви знаєте про життя й педагогічну діяльність Ю. Федьковича?
3. Визначте, який внесок зробив Ю. Федькович у розвиток української педагогіки й освіти.
4. Стисло схарактеризуйте стан національної освіти й українського шкільництва на Буковині початку XIX ст.

Література для самостійного опрацювання

- Коржупова А.П. Педагогічна діяльність Юрія Федьковича // Рад. шк. — 1955. — № 10. — С. 40—45.
- Коржупова А.П. Юрій Федькович. Літературний портрет. — К., 1963.
- Лаврів В. Федькович і школа // Жовтень. — 1970. — № 10. — С. 134—137.
- Лаврів В.Ю. Федькович про зміст і методи навчання в школі // Рад. шк. — 1973. — № 5. — С. 17—21.
- Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Сардинського-Федьковича. — Л., 1911. — С. 379—422.
- Погребенник Ф. Інспекторські звіти Ю. Федьковича // Федькович Ю. Статті та матеріали. — Чернівці, 1959. — С. 219—243.
- Федькович Ю. Поетичні твори, прозові твори, драматичні твори, листи. — К., 1985.

¹ Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури. — К., 1993. — С. 320, 368, 374.

Тема 16

ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ ШКОЛИ Й ПЕДАГОГІКИ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

16.1. Школа кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Період кінця ХІХ — початку ХХ ст. характеризувався подальшою колонізацією українських земель, що входили до складу Російської імперії. Потреби капіталістичного виробництва, економіки, торгівлі, культури вимагали розвитку народної освіти. Проте зростаючі потреби Росії в освіті гальмувалися переслідуванням української школи, наступом на її демократичні здобутки. Це викликало громадсько-педагогічний рух, в якому активну участь брали вчителі, передове студентство, учнівська молодь, діячі науки та культури, просвітні організації, широка громадськість.

Подальшого розвитку набуває педагогічна думка, що має національно-демократичну спрямованість. Естафету українських просвітителів середини та другої половини ХІХ ст. переймають М.С. Грушевський, І.Я. Франко, Леся Українка, С.Ф. Русова, І.М. Стешенко, М.М. Коцюбинський, П.А. Грабовський, С.В. Васильченко, Т.Г. Лубенець та ін., ідеї яких значно посилили національно-визвольний рух українського суспільства, зокрема у змаганнях за національну освіту та школу.

Початкові школи на терені України кінця ХІХ ст. Характеризувалися тим, що були у підпорядкуванні різних міністерств та відомств, приватних осіб, окремих організацій. На початок 1897 р.

в українських губерніях діяло 13 424 початкові школи, в яких навчалося 703 670 учнів. Ці школи розподілялися за відомствами так (табл. 2):

Таблиця 2. Розподіл шкіл в Україні за підпорядкованістю наприкінці XIX ст.¹

Школи	Кількість, од.	Кількість учнів
Міністерства народної освіти	5 349	338 326
церковно-приходські	8 061	314 452
інших відомств	14	892

Проте, незважаючи на різну підпорядкованість, зміст освіти в них майже не різнився і визначався принципами православ'я, самодержавства, становості, класової, національної та статевої нерівності. До того ж мережа шкіл була нерозвиненою, значна частина дітей не могла навчатися у школі. Наприклад, у Валківському повіті Харківської губернії (теперішні Балківський, Нововодолазький і частина Харківського району) у 270 населених пунктах зовсім не було шкіл, а тому понад 7 тис. дітей у 1913 р. тут не навчалися і понад 2 тис. вибули зі шкіл через віддаленість. Дуже великим був відсів учнів з інших причин. Тільки протягом 1914/15 навчального року зі шкіл губернії вибули 16 тис. учнів, тобто 13 % їх загальної кількості. Через "тісноту приміщень" і брак вільних місць у 1911 р. в губернії було відмовлено 16,5 тис. дітей, у 1912 р. — 28 тис., а у 1915 р. — 29,5 тис. У середньому в губернії протягом багатьох років закінчувало школу не більше 10 % учнів.

Початкова школа складалася з одно- та двокласних і вищих початкових училищ.

В однокласних початкових школах учні вивчали закон Божий, церковнослов'янську грамоту, російську мову (граматика, письмо, читання), арифметику, співи. При вивченні російської мови мало місце пояснювальне читання, на якому учні одержували елементарні відомості з історії, географії та природознавства.

Не набагато кращим було також становище і в початкових класах земських шкіл, де мали місце неоднакова кількість навчальних тижнів, дискримінація дівчаток (з різних причин) і

¹ Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX — начало XX в. — М., 1991. — С. 314.

надзвичайно великий (подекуди катастрофічний) відсів на кінець року. Наприклад, проаналізуємо навчальну діяльність у Гусарківській школі (с. Гусарківка, Олександрівського повіту Катеринославської губернії, нині Куйбишевського району Запорізької області) (табл. 3).

Таблиця 3. Навчальна діяльність у Гусарківській школі¹

Навчальні роки	Початок занять	Кількість учнів на початок навчального року			Кількість учнів на іспитах*			
		хлопчиків	дівчаток	всього	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас
1881/82				84	11	12	13	
1885/86	Жовтень	86	9	95	44 х 7 д	18 х 1 д	24 х 1 д	
1891/92					49	30	8	
1893/94		82	12	94				
1894/95	18 жовтня	75	10	85	9 х 2 д	6 х 1 д	3 х —	
1904/05	18 вересня	104	35	136	Всього на іспитах було 102 хлопчики і 27 дівчаток			
1907/08	17 вересня	102	13	115	16 х 2 д	50 х —	— —	36 х 1 д
1908/09	2 жовтня	102	13	115	43 х 12 д	11 х 1 д	18 х —	— —
1913/14		162	28	190	51 х 6 д	67 х 11 д	18 х 3 д	15 х 2 д

* х — хлопчиків; д — дівчаток.

Децю краще було поставлено навчання в міських та залізничних школах. Тут використовувалися екскурсії на природу, до музеїв, на виставки; на уроках застосовувалися ілюстрації, демонстрації та інші методи навчання.

Вивчаючи арифметику, учні опановували чотирма арифметичними діями над цілими числами, ознайомлювалися з дробами, нумерацією, таблицями мір довжини, ваги, часу, з мірами поверхні й об'єму тіл, вчилися користуватися рахівницею. З метою розвитку логічного мислення та пам'яті учнів вчили усній лічбі, усному розв'язуванню складних задач тощо.

¹ Земські школи на території сучасного Куйбишевського району 1868–1917 рр. — Куйбишеве, 1993. — С. 60.

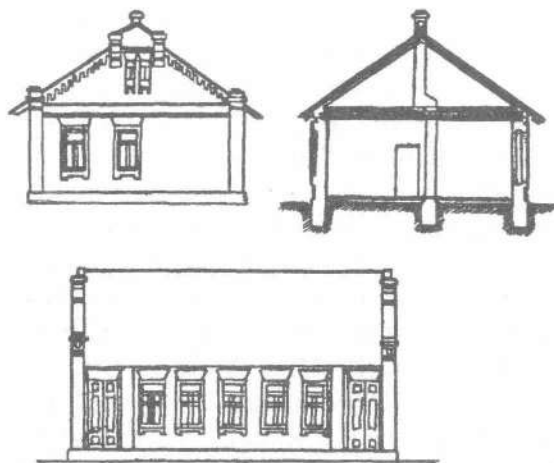

Рис. 5. Типова земська сільська школа колишнього Олександрівського повіту Катеринославської губернії

Складною була проблема змісту навчання. Наприклад, у Бальманській земській школі Олександрівського повіту Катеринославської губернії 1896 р. з історії вивчали такі теми: виникнення держави, хрещення Русі, монголо-татарське іго, Петро I, Катерина II, оборона Севастополя, падіння кріпосного права. З географії учні вивчали: сторони світу, компас, масштаб, гори, моря, ріки, народонаселення Росії; відомості про Катеринославську губернію та Олександрівський повіт.

Естетичне виховання забезпечувалося уроками церковних співів. Хоч цей предмет був обов'язковим, проте викладання його мало лише релігійну спрямованість, часто велося нефахівцями, що не сприяло розвитку в дітей естетичних смаків та уподобань.

Дещо вищого рівня знань учні набували у двокласних училищах. Тут вивчалися географія з короткими відомостями про явища природи, креслення і малювання. Крім елементарної граматики, учні ознайомлювалися з синтаксисом, мало місце літературне читання.

На 1 січня 1915 р. в Україні діяло 21 104 початкових школи. У них навчалося понад 1,5 млн учнів. 57,4 % шкіл були підпорядковані Міністерству народної освіти, 42,1 % — церковному відомству, 38,9 % від загальної кількості усіх початкових шкіл становили земські школи¹.

¹ Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. — К., 1991. — С. 315.

Вивчення рідної мови дітьми українців навіть не планувалося, а окремі спроби прогресивного вчителства нещадно переслідувалися. Звідси ознайомлення учнів початкової школи з українською культурою, літературою, фольклором, народним мистецтвом на території України було практично неможливим та досить проблематичним.

Ліпше була поставлена освіта у приватних навчальних закладах, які утримувалися діячами української культури та меценатами. Відома діяльність шкіл Х.Д. Алчевської в селі Олексіївка Слов'яносербського повіту, М.Л. Кропивницького в садибі "Затишок" Куп'янського повіту, М.М. Аркаса в Богданівській школі, Т.Р. Рильського в селі Романівка Сквирського повіту. В цих школах дбали про розвиток мислення у дітей, вчителі намагалися усунути казенно-схоластичне навчання, прищеплювали народну мораль, вчили учнів рідною мовою тощо.

Особливо жорстоко царський режим розправлявся з демократичними вчителями після придушення революції 1905—1907 рр. У Київському навчальному окрузі, наприклад, з 1905 до 1912 р. було звільнено 32 директори і 972 вчителів.

Репресії серед учительства хвилями проносились по всіх закутках України, чинилася розправа над найбільш національно зорієнтованими і свідомими учителями початкових та інших шкіл і викладачами вищих навчальних закладів.

Більшість шкіл не мали своїх приміщень і тулилися в пристосованих при церквах, у сільських хатах тощо. Довгинцівське залізничне училище на Криворіжжі, наприклад, розміщувалося в церковному приміщенні. У ньому вчилися діти з багатьох залізничних станцій, звідки їх щоденно звозили "робочими" потягами. Щоб приїхати до школи зі станції Висунь, наприклад, дітям треба було вставати посеред ночі, і повертатися додому вони також уночі.

Середня школа в Україні була недосконалою. Всього в 1914—1915 р. діяло 117 чоловічих, 232 жіночі гімназії, 42 реальних і 63 комерційні училища. У них відповідно навчалося 36 817, 60 292, 12 187 та 19 639 учнів. На тлі державних шкіл вигідно вирізнялися приватні середні навчальні заклади. У колегії імені Павла Галагана, яка функціонувала в Києві з 1871 по 1920 рр., у навчальному процесі домінували народні духовні традиції. За рівнем науковості викладання, інтелігентності, вихованості ви-

пускників сучасники прирівнювали цей заклад до Царськосельського ліцею, Оксфордського та Кембриджського коледжів. Колегія виховала справжню плеяду вчених, діячів культури і освіти, серед них президент АН України В. Липський, академіки А. Кримський, Н. Котляревський, В. Грабар, К. Костюк, М. Максименко, письменники М. Драй-Хмара, П. Филипович, художники М. Пимоненко, М. Мурашко та багато інших¹.

Проте таких навчальних закладів в Україні було мало, діяли вони нетривалий час. За свій демократизм, невизнання офіційних програм, викладання українською мовою та використання в навчальному процесі елементів українознавства ці школи закривалися, а їх вчителі переслідувалися.

Відповідно до потреб промисловості з кінця століття у промислових центрах відкриваються професійно-технічні навчальні заклади. Їхня діяльність регламентувалася "Основними положеннями про промислові училища", прийнятими в 1888 р. Всі училища діяли на основі індивідуальних статутів, за навчальними планами і програмами, що затверджувалися кожним навчальним закладом. На вивчення загальноосвітніх предметів у них відводилося від 10,6 до 30,4 % загального часу. Відома діяльність Маріупольського нижчого механіко-технологічного училища, Горлівського гірничого училища, Слов'янського нижчого гірничозаводського училища, Херсонського ремісничого училища тощо. Як правило, технічні училища, в яких навчалися підлітки з 12—14 років, випускали підмайстрів. Ремісничі школи готували кваліфікованих робітників різних спеціальностей: ковалів, токарів, слюсарів, ливарників тощо.

З початку століття відкриваються ремісничі сільськогосподарські школи та навчальні заклади окремих видів професійної школи — морехідні, художньо-промислової освіти тощо.

Вища освіта в Україні також залишалася недосконалою. На початок 1917 р. на всій території України, що входила до складу Російської імперії, діяли 27 вищих навчальних закладів, у яких навчалася 35,2 тис. студентів². Серед них було три університети — у Харкові, Києві, Одесі; три технічних інститути — Київський політехнічний, технологічний у Харкові та Катеринослав-

¹ Основи національного виховання / За заг. ред. В.П. Кузя, Ю.Д. Руденка, З.О. Сергійчук. — Умань, 1993. — С. 71.

² Історія Української РСР: У 2 т. — Т. 2. — К., 1967. — С. 434.

ський гірничий. Діяли Харківський ветеринарний інститут, Київський і Харківський комерційні інститути, Київська й Одеська консерваторії, сім вищих жіночих курсів, Ніжинський історико-філологічний інститут¹.

Таким чином, усі вищі навчальні заклади були зосереджені тільки у п'яти містах України, в яких провідні вчені та викладачі теж плекали національний дух, дбали про подальший розвиток вітчизняної науки, культури, освіти.

У задушливій, затхлій обстановці російського великодержавного шовінізму та утисків царату зусиллями вчителів-просвітителів у школах різних типів відчувалась досить сильна опозиція нав'язуванню примусової русифікації українського шкільництва. Передусім з боку прогресивних вчителів пошевченкової доби, які прагнули в умовах заборони української культури здійснювати виховання молоді на кращих традиціях національної педагогіки та шкільництва.

Велику плеяду прекрасних учителів українських шкіл на завжди вкарбовано в історію вітчизняної освіти і педагогіки.

Заслуговує теплих слів добре ім'я учителя *Левка Івановича Боровиковського* (1806—1889), вихованця Полтавської гімназії і Харківського університету, викладача історії латинської мови в Курській і Новочеркаській гімназіях, незабаром — у Полтавській гімназії.

Між іншим, Л.І. Боровиковський, крім педагогічної діяльності, був поетом Шевченкової доби. У передмові до однієї зі збірок він писав: "Моя мати — Україна: вона мене голубила й годувала, і на все добре наставляла. Як щира дитина, я її слухав — і повік не забуду, що вона мені говорила, як на все добре вчила — як з людьми жити, як на світі добре робити..."² Власне, таким було і педагогічне кредо Левка Івановича.

Тож учитель-філолог, учений-фольклорист, етнограф, лінгвіст, поет-романтик Левко Боровиковський заслуговує доброї пам'яті на скрижалях історії української педагогіки і школи.

Не можна не назвати вчителя пошевченкової пори, вихованця історико-філологічного факультету Харківського університету *Василя Степановича Гнилосирова* (1836—1901), який усе

¹ Вища школа Української РСР за 50 років: У 2 ч. — Ч. 1. — К., 1967. — С. 13.

² Див.: *Боровиковський Л.* Твори. — К.: Сяйво, 1929. — С. 135.

своє життя віддав освітянській справі, працював учителем, а з 1873 р. — директором Канівської повітової школи. В.С. Гнилоширов був прихильником демократичних перетворень у системі народної освіти, прагнув викладати рідною мовою, багато зробив у справі догляду за могилою Т.Г. Шевченка, її впорядкування та охорони. Він усе своє життя виховував учнівську молодь у повазі до національних святинь і символів. Увійшов відомий учитель до історії літератури під псевдонімом А. Гавриш-Гнилоширов. Нехай же під таким самим ім'ям талановитий учитель пошевченкової доби увійде і до історії української педагогіки.

Учитель літератури **Василь Семенович Мова** (1842—1891) довгий час працював у катеринославській Маріїнській жіночій гімназії. Він закінчив юридичний факультет Харківського університету кандидатом права, і, як найчастіше бувало в учительських колах того часу, багато працював в літературі, між іншим, під псевдонімом В. Лиманський. Певно, під впливом місця розташування рідного хутірця біля Солодкого лиману, що на Кубані. В.С. Мова-Лиманський походив з роду козацького сотника Чорноморського Стародерев'янківського куреня. Переконалий вільнодумець, знавець і популяризатор творчості Кобзаря, один з перших авторів поетичного перекладу "Слова о полку Ігоревім" рідною мовою, автор кількох оригінальних творів у поетичних збірках "Проліски", В.С. Мова-Лиманський мав товариські стосунки з багатьма прогресивними вчителями України пошевченкової доби.

Вихованець Чернігівської гімназії і Київського університету **Микола Андрійович Вербицький** (1843—1909) викладав словесність у Полтавській, а потім у Чернігівській гімназіях. Йому були притаманні бунтарський норов, глибоке переконання в необхідності демократичних перетворень у системі та змістові народної освіти України; у практичній діяльності прагнув виховувати найсвятіші людські почуття на кращих зразках українського фольклору, на творах Тараса Григоровича Шевченка, будив серед учнівської молоді почуття гідності та гордості належати до дивного українського миролюбного, працьовитого і пісенного народу.

Окремою і самобутньою постаттю на терені української культури та просвітництва є **Іван Іванович Манжура** (1851—1893), життя і творчість якого пройшли здебільшого на Катеринославщині (нині Дніпропетровська область).

І.І. Манжура

Вигнаний царатом із шостого класу гімназії за “непокірну вдачу”, згодом — з другого курсу Харківського ветеринарного інституту, до якого 1870 р. І. Манжура вступив вільним слухачем, де б він не працював потім — скрізь зазнавав переслідувань. Визначний український поет, фольклорист та етнограф, історик і учитель усе доросле життя перебивався приватними уроками, мізерним підробітком у редакціях катеринославських журналів і газет, для яких писав статті про виховну та формуючу роль народнопоетичних творів, на-

родних обрядів і традицій.

Тому, незважаючи на постійну прискіпливу увагу поліції і різних департаментів, натхненного співця і захисника покровджених і знедолених І.І. Манжуру обирають 1887 р. дійсним членом Харківського історико-філологічного товариства, а 1891 р. — дійсним членом Товариства аматорів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті.

Збірки поезій “Степові думи та співи” (1889 р.) і фольклорних творів “Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И.И. Манжураю” (1890 р.) ще за життя автора вивчалися в навчальних закладах Середньої Наддніпрянщини.

Знесилений у боротьбі зі злиднями, постійними переслідуваннями, надломлений жахливими умовами життя і тяжкими хворобами, І.І. Манжура помер на 42-му році життя в Катеринославі як бездомний жебрак. Його було поховано на історичному Севастопольському цвинтарі. Лише на початку 60-х років ХХ ст. віднайдено могилу великого страждальця і рукописні зошити у фондах Державної публічної бібліотеки АН України. В одній з поезій мандрівного талановитого учителя і вченого є рядки “Я син твій, нене-Україно...”. Такий же знедолений і знівечений син, якою була тоді Україна для більшості своїх дітей...

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. активною діяльністю відзначилися “Просвіти”, які ставили собі за мету сприяння освіти українського народу його рідною мовою. Перша організація “Просвіти” виникла в 1868 р. у Львові. Революція 1905—1907 рр. сприяла відкриттю просвітніх товариств у Києві, Одесі, Черні-

гові, Житомирі, Катеринославі, Кам'янець-Подільському, Миколаєві та інших містах. Вони впроваджували в школи українську мову, історію України, дбали про видання українських підручників, книг, порушували питання про відкриття українських шкіл, проводили свята за народними традиціями тощо. У цей період видавництво "Український вчитель" видало "Українську граматику для школи" Г. Шерстюка, "Арифметику для українських шкіл" О. Кониського, "Граматику (Букварець)" С. Черкасенка та ін.

Значну просвітницьку роботу проводив педагогічно-освітній щомісячник "Світло", що видавався "Українським вчителем". Журнал висвітлював питання дошкільного, шкільного та позашкільного виховання, відстоював права української школи та української мови в ній. У журналі давалися цінні поради вчителям, вихователям, батькам з різноманітних освітньо-виховних проблем. Діяльності товариств "Просвіти" протидіяла вся система самодержавства з її механізмом переслідувань та репресій.

Тож прогресивні діячі освітянської ниви, громадськість кінця XIX — початку XX ст. відстоювали національну сутність, зміст і традиції українського шкільництва, педагогічної думки. Завдяки їх невтомній праці вдалося зберегти основи національного шкільництва і традицій, української педагогічної думки.

16.2. Педагогічні ідеї у творчості українських просвітителів кінця XIX — початку XX ст.

XIX ст. не вирішило освітніх проблем в Україні. Український народ, перебуваючи у складі Російської та Австро-Угорської імперій не мав національної школи. Уряди цих держав усе робили, аби викоринити зі школи українську культуру, рідну мову. І робилося це цілеспрямовано, послідовно. Як уже зазначалося, тільки в другій половині XIX ст. у Російській імперії було проведено акції, спрямовані проти української школи, а саме такі: у 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв видає циркуляр, яким забороняється випуск українською мовою будь-якої літератури, окрім творів "изящной словесности", проте і їх друкування всляко обмежувалося; у 1876 р. цар видає так званий Емський указ про заборону ввезення українських книжок із-за кордону (насамперед малася на увазі Галичина, яка перебувала в складі Австро-Угорщини), забороняється видавати книги "на мало-

російськом нареччі”, пісні, ноти тощо; у 1884 р. закриваються усі українські театри; у 1895 р. забороняються українські дитячі книжки; у 1908 р. за указом Сенату Росії переслідують зазнають вся українська наука і культура як такі, що “шкідливі для безпеки Російської імперії”; у 1914 р. цар Микола II своїм указом скасовує українську пресу, впроваджуються інші анти-українські заходи.

Ці акції викликали бурхливу реакцію українського народу і його духовної еліти: вчителів, письменників, вчених, діячів культури, мистецтва тощо. Провідною ідеєю їхньої просвітньої діяльності стала боротьба за українську школу, відстоювання права українців навчати своїх дітей рідною мовою на засадах багатовікової національної культури. Просвітелі кінця XIX — початку XX ст. продовжують справу своїх великих попередників М.І. Костомарова, П.О. Куліша, К.Д. Ушинського, О.В. Духновича, Т.Г. Шевченка, М.П. Драгоманова, І.Я. Франка та ін., які вважали, що справа просвіти є одночасно і справою національного відродження українського народу.

Б.Д. Грінченко, Л.І. Глібов, П.А. Грабовський, М.С. Грушевський, С.Д. Русова, С.В. Васильченко, Леся Українка, М.М. Коцюбинський, Г.Г. Лубенець та багато інших, засуджуючи політику царизму в галузі освіти, відстоювали необхідність навчання дітей рідною мовою. Вони порушують питання про незадовільне становище народних шкіл та їхніх учителів.

Леонід Іванович Глібов (1827—1893) — всесвітньо відомий український байкар — був також талановитим учителем. За походженням Л.І. Глібов із с. Веселий Поділ Хорольського повіту, а дитинство і юність пройшли в с. Горбах Кременчуцького повіту. Вихованець Ніжинського ліцею, учителював три роки в містечку Чорний Острів на Поділлі, а з 1858 р. — у Чернігівській гімназії.

Л.І. Глібов

Як типовий просвітитель-демократ, Л.І. Глібов критично ставився до тодішньої системи навчання і виховання, фізичних покарань учнів, приниження їхньої людської гідності; обстоював введення в народних школах нових, дієвих методів, нового змісту освіти, заснованого на передових досягненнях науки, підтримував і пропагував нові

підручники, зокрема “Букварь южно-русский” Т. Шевченка, “Арифметику (Щотницю)” Д. Морозова, граматики І. Деркача і Л. Яценка, наукові й педагогічні праці К. Шейковського, інших прогресивних авторів¹.

Л.І. Глібов, мабуть, одним із перших в Україні висловив думку про необхідність поширення через пресу педагогічного досвіду, здобутків науки і культури. Відстоював необхідність створення мережі позашкільних і позакласних закладів на зразок “кіндер-клубів”, які б здійснювали художньо-естетичне та моральне виховання молодого покоління. Він підкреслював роль особистості вчителя, його благородну місію, значення співробітництва школи, сім’ї і громадськості. Свої байки Л.І. Глібов адресував дитині, зазначаючи корисність їх змісту і для дорослих.

У газеті “Черниговский листок”, заснованій з ініціативи Л.І. Глібова, яка виходила в 1861—1863 рр., учитель-байкар публікує цикл статей з питань національної педагогіки, у полеміці на сторінках газети відстоює право навчати і виховувати учнівську молодь рідною мовою, утверджує перспективу української літератури і літературної мови. Як активний діяч недільної школи, Леонід Іванович виступав у “Черниговском листке” за поширення грамотності серед народу. Порушував і деякі теоретичні питання освіти, систематично висвітлював роботу цих навчальних закладів, закликав місцеву інтелігенцію всіляко їх підтримувати — матеріально і морально.

У Чернігівському архіві збереглися документальні свідчення про те, як губернатор сповіщав попечителя Київського навчального округу про неблагонадійність Л.І. Глібова і заборону вчителів-байкарю жити в губернському місті.

Помітний слід в історії української педагогічної думки залишив *Трохим Оврамович Зінківський* (1861—1891). У своїх працях “Національне питання в Росії”, “Штунда”, “Українська раціоналістична секта”, “Молода Україна, її становище і шлях”, байках, прозових творах він досліджує витoki духовності українського народу, обстоює його право на національну самобутність, самотворчість, бо вважає життя певного народу частиною життя світу. Виходячи з цієї тези, Т.О. Зінківський звинувачує російський імперіалізм за “змоскалювання нашого народу”, за яким іде “національна деморалізація”. Він вважає причинників асимі-

¹ Марценюк С.П. Про педагогічне спрямування творчості Л.І. Глібова // Рідна шк. — 1993. — № 11—12. — С. 18.

ляції народів варварами, які бажають “щоб люд увесь мав одну голову, щоб її відтяти одним махом. І ось такі культурні варвари вважають головною річчю вийняти душу з народу, знищити його культуру й моральну істоту, асимілювати”.

У праці “Молода Україна, її становище і шлях” (1890 р.) Т.О. Зінківський з боєм пише про втрату народом своєї інтелігенції, потоки якої “течуть у рідні моря, доповнюють здебільшого чужі води, лишаючи Україну без усякого духовного напою”. У цьому є певна роль зденаціоналізованої школи, яку, на думку Зінківського, треба вивести з-під опіки імперської держави. Програми шкіл, їх мова і наявність асигнувань мають цілком перейти до рук громадян¹.

П.А. Грабовський

Павло Арсенович Грабовський (1864—1902) у педагогічних статтях “Про розвиток шкільної освіти в Ахтирському повіті Харківської губернії”, “Дещо про освіту на Україні”, “Дещо у справі жіночих типів” змальовує жалюгідне становище школи, яка не була фактором освіти, а несла безпросвітну темряву та нещасття. Його непокоїло те, що школа служила не всьому народові, а тільки панівному стану. Він вважав, що освіта має бути вільною від релігійного й шовіністичного туману.

Особливо різко критикує П.А. Грабовський ставлення держави до народного вчителя, якого переслідують урядники, духовенство, представники місцевої влади. Поет змальовує образи народних вчителів, які самовіддано трудяться на ниві народної освіти. У вірші “Трудівниця” він порівнює діяльність сільської вчительки з променем, який освітлює все дитяче життя.

Вагоме місце у поезії Павла Грабовського посідають вірші, присвячені дітям. У віршах “До дітей”, “До школи”, “Трудівниця” та ін. він показує свою глибоку любов та повагу до маленьких громадян, закликає вчителів виховувати їх чесними, корисними для суспільства.

Леся Українка — **Лариса Петрівна Косач-Квітка** (1871—1913), як і всі українські просвітителі-гуманісти, критикує систе-

¹ Болтівець С. Апостол українського просвітництва // Жива вода. — 1992. — № 12.

му освіти, якою не забезпечується навчання усіх дітей трудящих. У нарисі "Школа", опублікованому в журналі "Народ" у 1895 р., вона показує запустіння початкової школи на Волині, нестерпні злидні учительки цієї школи.

Змалку Л. Українка виявила зацікавленість шкільництвом, і ще юнкою, створюючи підручник зі стародавньої історії східних народів для меншого брата, вона правильно зрозуміла мету і завдання освіти, дидактичні функції і призначення навчальних книг.

Зростаючи як поет і просвітитель, Леся Українка розкривала численні соціально-педагогічні проблеми тогочасного суспільства, протестуючи проти експлуатації дітей ("В катакомбах"), проти відсталості українських церковнопарафіяльних шкіл (нарис "Школа"), проти заборони в школах кращих підручників для учнів і книг для читання (посібника К.Д. Ушинського "Родное слово", книг для читання Й.І. Паульсона та ін.). Леся Українка високо цінувала українського вчителя, роль друкованої книги у вдосконаленні кожним власних поглядів, прагнення ніколи не зупинятися на досягнутому.

Велику роль у становленні особистості дитини вона приділяє жінці-матері. Мати повинна не тільки дати життя дитині, а й виростити її свідомим громадянином, борцем за кращу долю свого народу. У колисковій пісні пророкує цей тернистий шлях:

*Сором хилитися,
Долі коритися!
Час твій прийде
З долею битися...*

Ця думка стверджується у творі "Прокляття Рахілі", в якому жінка, що втратила своїх синів, застерігає Марію від такої ж долі і її сина Ісуса. Проте Марія благословляє Ісуса на подвиг в ім'я спасіння людей.

*А мати здійняла свій погляд, повний мрії,
До зірки, та зоря вже ледве променіла
На сході заграва, мов кров'ю, червоніла.*

Леся Українка

Твори Лесі Українки відбивають світогляд українського народу і відповідно плачуть його у молоді. Згідно з народними традиціями ставлення до природи поетеса обожнює її:

*Натуро-матінко! Я на твоєму лоні
Дитячі радощі і горе виливала,
І матір'ю тебе я щиро звала,
З подякою складаючи дологі.
Ти іскру божую збудила в моїх грудях.*

Леся Українка розглядає природу як джерело пізнання, мислення. Спостерігаючи взимку за пташкою, дитина ставить матері низку питань:

*Мамо, чи кожна пташина в вирій на зиму літає?..
...Чом же вона не втікає? Нащо морозу чека?..
...Нащо ж співає? Чудна!..*

Як неперевершений співець природи, поетеса прищеплює любов до довкілля, показує його безмежну красу, ніжно й образно змальовує об'єкти природи, називаючи їх "зіронька гожа", "веселе сонечко ясне", "ясний місяченько", "ясне небо, ясне море, ясні хмарки, ясне сонце", "хвилечка перлиста", "проміння кохане", "стежечка злотиста", "сльоза промениста", "білесенькі квітки" тощо.

У багатьох своїх творах Леся Українка, звертаючись до дітей, застерігає їх від згубних дій у природі:

*Крил не втинай сизокрилій голубці,
Хай вона вільно літа!*

Вірші поетеси, зокрема "В дитячому крузі", є перлиною української поезії для дітей, плачуть у юних читачів думку, любов до рідної домівки, краю, його природи.

Творчість Лесі Українки, незважаючи на тернистий шлях, сповнена оптимізмом, яким вона надихає юного читача.

*Так! Я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні, Без надії таки сподіватись,
Буду жити! Геть думи сумні!*

Леся Українка вірить у те, що її бездольна мати, Україна, завдяки звитяжній праці своїх синів і дочок буде мати кращу долю:

*І, може, тоді завітає та доля жадана
До нашої рідної хати,*

*До тебе, моя ти Україно мила, кохана,
Моя безталанная мати!*

Твори Лесі Українки — школа життя, джерело пізнання, мислення, глибокого патріотизму. Останній поетеса розглядає не в площині милування Батьківщиною та нарікання на її нещасну долю, а закликає молодь до праці, боротьби за нове життя:

*...Над давнім лихом України
Жалкуєм-тужим в кожний час,
З плачем ждемо тії години,
Коли спадуть кайдани з нас.
...Нашо даремнії скорботи?
Назад нема нам вороття!
Берімоє краще до роботи,
Змагаймоє за нове життя!*

Цей заклик поетеси є як ніколи актуальним у наші дні розбудови незалежної України, за її висловом “зведення своєї власної хати, на своїй землі”.

Педагогічні, філософські, соціально-естетичні погляди Лесі Українки стали значним внеском у царині становлення українського шкільництва, теорії і практики навчання і виховання учнівської молоді.

Михайло Михайлович Коцюбинський (1864—1913) з власного педагогічного досвіду глибоко знав і любив дітей, стан освітньої справи. У публіцистичних статтях “Шкільні справи”, які публікувалися в житомирській газеті “Волинь”, письменник показував масову неграмотність населення, безправ’я народних учителів, висвітлював догматичні методи навчання, зокрема принизливе ставлення вчителів до учнів тощо.

Художні твори М. Коцюбинського про дітей і для дітей спрямовані на перегляд змісту і форм трудового виховання, перебудову сімейного виховання на засадах національної етнопедagogіки, виключаючи з нього насильство, жорстокість (“Подарунок на іменини”) тощо. М. Коцюбинський гнівно викривав негідні вчинки вчителів і нікчемних учительок, батьків, у яких рівень

М.М. Коцюбинський

педагогічної культури практично дорівнює нулю. До всього іншого М.М. Коцюбинський — викривач соціальної нерівності, такої згубної для дітей і дитинства (“Ялинка”, “Маленький грішник” тощо).

М. Коцюбинський виступав за вивчення дитячої психології, а діти, на його глибоке переконання, повинні навчатися рідною мовою на кращих художніх творах української класики і дитячого фольклору. І реалізувати на практиці такі грандіозні завдання можуть українські учителі, свідомі національного обов'язку, високоморальні й висококваліфіковані фахівці своєї справи.

С.В. Васильченко

✓ Виразником національно-демократичної педагогіки початку ХХ ст. був **Степан Васильович Васильченко (Панасенко)** (1879—1932). Талановитий педагог і письменник, він у своїй творчості фокусував актуальні проблеми тогочасного шкільництва та педагогічної думки. У педагогічних працях “Народна школа і рідна мова на Україні”, “Записки учителя”, “Записки із життя сільських учителів” та ін., а також у своїх художніх творах “Над Россєю”, “З самого початку”, “Божественна Галя”, “Тріх”, “Вечера”, в автобіографічному нарисі “Мій шлях” та багатьох інших С.В. Васильченко правдиво змальовує школу та її тогочасні проблеми. Педагог висміює русифікаторську політику царизму, стоїть за навчання дітей рідною мовою. Для цього він акцентує увагу на необхідності складання навчальних посібників рідною мовою, маючи за взірць відомі підручники К.Д. Ушинського, Б.Д. Грінченка.

У багатьох творах С. Васильченко порушував проблему народного вчителя. Він правдиво висвітлює різні сторони діяльності вчителів, показує залежність їхньої долі від злиднів, знущань чинів з “гудзиками та кокардами”, а також сільського начальства: учитель-трудівник постійно зазнає на собі їхнього свавілля, він завжди “загнаний, з вимученим обличчям, хворобливим блиском в очах, завжди мовчазний, завжди покірний”¹.

Протестом проти переслідувань учителів, проти перебування їх у стані недоїдання та голоду прозвучало звернення просвітителя до можновладців: “Скиньте з нас сумні шати, дайте нам

¹ Васильченко С. Твори: В 4 т. — К., 1959—1960. — Т. 4. — С. 40.

працювати просто й чесно, дайте нам людського життя, бо ми не хочемо бути каліками”¹.

Васильченко у багатьох своїх творах виявив себе глибоким знавцем психології дітей і підлітків. Він показує, що селянські діти — розумні, кмітливі, працьовиті від природи, їм потрібні ласка, уважне ставлення з боку вчителя.

Плідно працював на ниві народної освіти **Тимофій Григорович Лубенець** (1855—1936). Його практична діяльність як народного учителя, викладача гімназії, інспектора Київського навчального округу, директора народних училищ Київської губернії позначена піклуванням про будівництво шкіл, створенням дитячих садків, бібліотек, організацією курсів для народних учителів, шкіл для дорослих, вечірніх класів для дорослих тощо.

Т.Г. Лубенець

У центрі його практичної та науково-педагогічної діяльності є проблеми організації, теорії та методики початкового навчання. Праці Т.Г. Лубенця “Педагогічні бесіди” (1908—1913 рр.), “Про наочне викладання” (1911 р.). “Грамматика”, “Читанка” (1883 р.), “Зернинка” (в 4 частинах для читання, письма та практичних вправ у початкових класах), “Керівництво до “Зернинки” — методичний посібник для вчителів, “Рідна нива”, “Буквар” і “Читанка” (20-ті роки XX ст.), “Завдання для самостійних письмових вправ”, “Збірник арифметичних задач та методичне керівництво до нього”, “Письмові самостійні роботи у початковій школі” є золотим фондом вітчизняної теорії та методики початкової освіти.

На превеликий жаль, багато навчальних книг Т.Г. Лубенця не використовувались у школі. Така доля спіткала “Граматику (український буквар)” та “Читанку”, створені педагогом у 1883 р. Їх заборонило Міністерство освіти з тієї причини, що навчання грамоти українською мовою не допускалося в школі. Засуджуючи таку освітню політику царизму, Т.Г. Лубенець все своє життя боровся проти насильницької русифікації української молоді, боронив право свого народу навчати дітей рідною мовою. Це дало підставу попечителю Київського навчального округу в поданні

¹ Васильченко С. Твори: В 4 т. — К., 1959—1960. — С. 38.

міністрові освіти назвати Т.Г. Лубенця “шкідливим для державної служби службовцем”. Наслідки не примусили себе чекати — 26 червня 1913 р. Т. Лубенця звільнено з посади директора народних училищ.

Написані ним інші навчальні книги та методичні посібники багаторазово перевидавалися і довготривало використовувалися у школі. Так, “Зернинка” та “Керівництво до Зернинки” перевидавалися більше 10 разів, а “Збірник арифметичних задач та методичне керівництво до нього” мали 17 перевидань.

З властивою йому принциповістю Т.Г. Лубенець виступав проти тілесних покарань учнів. У 1913 р. він виступив на I Всеросійському з’їзді з питань народної освіти з доповіддю “Витяг про покарання”, в якій засудив деспотизм російської школи, обстоював гуманістичну педагогіку.

Почесне місце в пантеоні видатних діячів кінця XIX — початку XX ст., які збагатили науково-педагогічну думку, займає **Микола Федорович Сумцов** (1854—1922). М. Сумцова як ученого характеризують висока ерудиція, енциклопедичність знань, динамічність думки й багатогранність наукових інтересів.

У колі науково-педагогічних інтересів ученого домінували проблеми українського шкільництва. Причинами занепаду української школи М. Сумцов з біллю називав денаціоналізацію системи освіти в Україні, відсутність підтримки школи з боку сім’ї, суспільства тощо.

У своїх працях: “Напрасная тревога” (1904 р.), “Из гимназических воспоминаний” (1905 р.), “История и этнография Малороссии в Харьковском университете” (1906 р.), “Малорусский язык в средней школе” (1908 р.), “Вага і краса української народної поезії” (1917 р.), “Слабожане. Історично-етнографічна розвідка” (1918 р.), “Нарис розвитку української літературної мови” (1918 р.) та ін. М.Ф. Сумцов розробляє основні положення концепції національної школи. Ними передбачалося здійснення навчання лише рідною мовою. Розвиваючи ідеї відомих лінгвістів (Ф. Боаса, Л. Вайсгербера, В. Вундта, О. Потебні), які згідно з антропологічним підходом до мови розглядали її в тісному взаємозв’язку зі свідомістю, мисленням, культурним та духовним життям людини й нації. М. Сумцов, як і інші прогресивні вчені досліджуваного періоду (Б. Грінченко, М. Грушевський, С. Русова, Я. Чепіга), зазначав, що навчання чужою мовою не відповідає розумовому складу дитини, деформує її психіку.

У своїх працях учений простежив процес виникнення та розвитку української мови, визначив чинники, що впливали на її формування, показав як співвідноситься сучасна мова з мовою давньою, з народним говором, представив і схарактеризував розмаїття жанрів усної народної творчості й довів, що мова відіграє важливу роль у житті українців, пов'язує увесь духовний організм народу, репрезентаційно відображає всі складні процеси суспільно-політичного, економічного життя, специфіку процесу історичного, культурного, етнічного становлення нації.

М.Ф. Сумцов наполягав на введенні до шкільного курсу українознавчих предметів. Він із сумом констатував, що тогочасна школа, залишаючись осторонь від національних інтересів, культури і життя народу (програми середніх навчальних закладів досліджуваного періоду не передбачали вивчення історії, географії, літератури України), неспроможна вирішувати свої основні навчально-виховні завдання: забезпечення системи знань про навколишній світ, розвиток пізнавальних інтересів учнів, виховання національної гідності, почуття поваги до рідного краю, народу.

Глибоко усвідомлюючи прогресивну роль і особливе місце науки в суспільному прогресі, М. Сумцов приділяв значну увагу питанням збереження та розвитку інтелектуального потенціалу нації. У багатьох його працях домінує ідея необхідності підпорядкування шкільної освіти високим вимогам передової науки.

Ця думка яскраво відобразилася у визначенні педагогом сутності навчання як процесу, в ході якого учні оволодівають системою необхідних наукових знань, способами наукового пізнання, формуються їхнє позитивне ставлення до розумової праці та "наукове мислення". Учений виділяв у процесі навчання освітню (забезпечення системи наукових знань), виховну (наука у поєднанні з високим рівнем викладання стає однією з основних форм виховного впливу на особистість) та розвивальну (розвиток "наукового мислення") функції.

М.Ф. Сумцов у своїх працях, присвячених проблемам дидактики, вказував на значущість наочності, міцності знань ("сумлінного ставлення до факту"), системності ("зв'язування фактів та явищ"), співпраці вчителя з учнями ("майже товариської" турботи), індивідуального підходу як необхідних вимог до процесу навчання.

Поряд з дидактичними проблемами у педагогічній спадщині М. Сумцова особливе місце знайшло відображення проблем

процесу виховання. Вчений розглядав виховання як процес взаємодії вихователя і вихованця, який здійснюється упродовж тривалого часу. Беручи до уваги виховний вплив суспільства, церкви на особистість, він визначну роль відводив сім'ї, школі, педагогічному колективові.

Ідею всебічного гармонійного розвитку особистості М. Сумцов чітко визначив як стратегічну мету виховання.

Основними завданнями виховання М. Сумцов вважав такі: розкриття всіх природних нахилів дітей, формування, виховання у них якостей гуманізму, людяності, розвиток розумових та фізичних сил, прищеплення трудових навичок і любові до праці, підготовку до життя в суспільстві.

Педагог наголошував на необхідності систематичного і цілеспрямованого виховання "національного типу особистості" засобами народної творчості, мистецтв тощо.

М. Сумцов визначає особливе місце естетичного виховання в процесі всебічного розвитку особистості. Більшість науково-педагогічних праць з означеної проблеми пронизує ідея про взаємозв'язок естетичного виховання з моральним вихованням та розумовим розвитком. Обстоюючи свою позицію, учений зазначав, що знайомство з прекрасним значно розширює діапазон емоційного сприйняття, вдосконалює здатність співчувати, тим самим сприяючи розвиткові почуттів, на тлі яких моральні якості легко зароджуються. Він підкреслював, що естетичне та розумове виховання взаємодоповнюють одне одного, а взаємодія їх зумовлює особистісний розвиток.

М. Сумцов накреслив та схарактеризував конкретні шляхи реалізації естетичного виховання: ознайомлення з різноманітними творами мистецтва (живописом, скульптурою, літературою, музикою), народними традиціями, обрядами, красою православного храму і богослужіння, з мальовничими куточками рідної природи, благородними вчинками людей тощо.

Детально розробляються педагогом і проблеми фізичного виховання, оздоровлення дітей.

Отже, стрижневими ідеями педагогічних поглядів М.Ф. Сумцова є гуманізм, демократизм, утвердження високих духовних цінностей українського народу, ідеалів науки та прогресу.

Досить плідною була науково-педагогічна діяльність *Олександра Федоровича Музиченка* (1878—1940), який працював учителем гімназії у Києві, викладачем педагогіки Ніжинського

історико-філологічного інституту. Його твори “Що таке педагогіка і чого вона навчає”, “Сучасні педагогічні течії в Західній Європі і Америці” та ін., відбивають прогресивні погляди автора і сприяли поширенню демократичних педагогічних ідей у вітчизняній педагогіці.

Зокрема О.Ф. Музиченко засуджував наявність у системі народної освіти так званих тупикових шкіл і обстоював наступність і єдність всіх ланок системи, щоб учні могли “вільно і без перешкод переходити з нижчої школи в середню, із середньої у вищу...”¹

Працюючи над проблемою змісту освіти, Музиченко розробляє та обґрунтовує критерії визначення змісту загальної освіти. На їх основі він пропонує до навчального плану школи включати предмети, що дають можливість учням пізнати природу, людину та ставлення людини до природи. У зв'язку з цим вчитель, на думку педагога, має володіти глибокими знаннями, новітніми теоріями навчання та виховання.

Значну роль у поширенні нових педагогічних ідей зарубіжних педагогів та становлення педагогічної освіти відіграли професор педагогіки і психології Київського університету *Степан Андрійович Ананьїн* (1875—1942) та відомий психолог і педагог, професор Новоросійського університету *Микола Миколайович Ланге* (1858—1921).

С.А. Ананьїн вперше в історії вітчизняної науки широко висвітлив різні зарубіжні теоретичні напрями у педагогіці герbartініанства, теорію громадянського виховання та трудової школи Г. Кершенштейнера, експериментальної педагогіки Е. Меймана тощо.

М.М. Ланге домігся розділення курсу філософії у Новоросійському університеті на дві самостійні дисципліни — філософію та педагогіку, а також впровадження нового курсу історії педагогіки, що було вперше у вищій школі Росії. До навчального процесу за його наполяганням було введено семінарські заняття з окремих тем історії шкільництва та педагогічних теорій. Велике значення Ланге надавав експериментові як методу науково-педагогічних досліджень. Без нього, вважав вчений, наукові висновки залишатимуться непевними і неточними.

¹ *Музиченко А.* Что такое педагогика и чему она учит. — М., 1912. — С. 167.

Цінні педагогічні думки висловив прогресивний педагог *Олексій Павлович Флеров* (1866—1954) з питань визначення мети виховання, розробки методики уроку тощо.

У надзвичайно тяжкий для України час, мов проліски крізь крижану кору, пробивалися і розквітали таланти унікального дослідника музичного фольклору українців, музичних ігор, автора самобутньої методики естетичного виховання учнів *В.М. Верховинця* (1880—1938), багатьох інших педагогів, які присвятили своє життя національному шкільництву.

Контрольні запитання і завдання

1. Зберіть матеріали про історію розвитку шкільництва, освіти і педагогічної думки у вашому рідному краї. Узагальніть зібраний матеріал і викладіть його реферативно, окремим пунктом подайте розповідь про життя і творчість відомих місцевих діячів освіти і педагогіки.

2. Т.Г. Лубенець вважав, що для морального виховання немає і не може бути ні програм, ні підручників, ні виробленого методу. Яка ваша думка стосовно цього питання? Що сприятиме, на думку Т.Г. Лубенця, успіху морального виховання?

3. Чому царський уряд ставився вороже до намагань українських просвітителів підняти справу народної освіти, видання елементарних підручників для народу? Невже елементарна освіта українців завдала б шкоди інтересам Російської імперії? Обґрунтуйте свої висновки.

Література для самостійного опрацювання

Волошин В.Я. Т.Г. Лубенець про активність розумової діяльності // Педагогіка: Респуб. наук.-метод. зб. — Вип. 13. — К., 1974. — С. 138—147.

Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1966 рр.). — К., 1966.

Історія педагогіки / За ред. М.С. Гриценка. — К., 1973.

Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні: XIX — перша третина XX ст. — К., 1992.

Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За ред. С.А. Литвинова. — К., 1959.